

Шевченко Лариса Олександрівна,
кандидат психологічних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.988

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВІКТИМНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Віктимність проявляється у різних сферах життєдіяльності людини, особливо в кримінальних, екстремальних та складних ситуаціях. В статті розглянуто психологічні особливості осіб з різним типом віктимності, наведені результати дослідження їх стійких рис.

Ключові слова: віктимність, особистість, жертва, злочинність.

Одним із завдань сучасної віктимології є вивчення процесів віктимізації та віктимності осіб з метою забезпечення безпеки людей від реальних або потенційних злочинів. Віктимність проявляється у різних сферах життєдіяльності людини, особливо в кримінальних, екстремальних та складних ситуаціях, пов'язаних із небезпекою, фізичним та психічним насиллям, зокрема, у міжособистісних стосунках. Напружені взаємовідносини між злочинцем та жертвою, безпорадність та невміння захистити себе, острах жертви часто суттєво впливають на рішучість злочинця вчинити злочин, заподіяти шкоду, образити слабшого. Вивчення зв'язку «злочинець-жертва» може стати по-перше, реальним підґрунтям прогнозування кримінальної дійсності, по-друге, виявлення не тільки майбутніх злочинців, а і потенційних жертв. Отже, дослідження психологічних характеристик жертв з різноманітними типами віктимності постає актуальною задачею. Також урахування віктимологічного аспекту у стратегіях запобігання злочинності надасть їм більшої дієвості та ефективності.

Проблема віктимізації розглядається в різних галузях науки такими науковцями як: Л. В. Франк, Д. В. Рівман, Б. М. Головкін, О. Ю. Юрченко, А. В. Мудрик, Ю. А. Клейберг, В. І. Полубінський, М. А. Одинцова, В. Є. Христенко, О. А. Бовть та ін. Складні життєві ситуації у які потрапляє сучасна людина, можуть учинити на неї віктимогенний (від лат. *victim* – жертва, комплекс жертви, роль жертви) вплив та привести, інколи, до віктимізації особистості. Віктимізація водночас є процесом та результатом перетворення особи або групи людей у жертв в разі несприятливих умов соціалізації [1, с. 49]. Віктимність тлумачиться, по-перше, як стійка особистісна якість (Л. В. Франк), що характеризує об'єкту характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин і активності соціального оточення (В. Є. Христенко), по-друге, як схильність суб'єкта до поведінки у взаємодії з іншими виявлятися жертвою (Д. В. Рівман), по-третє, як психологічний розлад (І. Г. Малкіна-Пих), і нарешті, як певна девіація (Ю. А. Клейберг). За думкою Д. А. Сорокотягіної, віктимність – це дія або навпаки бездіяльність осіб, при яких вони стають жертвами злочину

в типових і нетипових для них ситуаціях [2, с.34]. Як вважає В. Я. Рибальська, погоджуючись з В. П. Коноваловим, віктимність доцільно розрізняти в залежності від фактора, що її зумовлює, а саме: віктимність як сукупність соціально-психологічних якостей особистості, пов'язаних з особливостями її соціалізації; віктимність як виключно соціальна «безособова» якість, зумовлена виконанням соціальних функцій (професійна віктимність); віктимність як біофізіологічна якість особи (вікова віктимність); віктимність як наслідок патологічного стану особи [3, с.68]. Віктимність включає в себе індивідуальну віктимність, масову (групову) віктимність, видову віктимність. Досліджуючи індивідуальну віктимність Д. В. Рівман зауважив, що цей вид віктимності є зумовлене наявністю злочинності стан уразливості окремої особи, який виражається в об'єктивно притаманній людині здібності стати жертвою злочину [4, с. 42]. Отже, індивідуальна віктимність – якість конкретної людини, котра зумовлена сукупністю соціальних, психологічних, біофізичних факторів, які підвищують у тій чи іншій життєвої ситуації вірогідність стати жертвою злочину. Масова віктимність, тобто віктимність об'єктивно існуючої певної спільноти, характеризується майже аналогічними із злочинністю показниками: рівень, структура, динаміка. Співвідношення між індивідуальною віктимністю та масовою віктимністю можливо розглядати як співвідношення окремого злочину та злочинності у цілому. Тому цілком доречно виділити латентну віктимність по аналогії з латентною злочинністю [4,с.77]. Г. І. Забрянський тлумачить термін «латентна віктимність» як явище неповідомлення громадян про злочини, жертвами яких вони стали [5,с.77]. На думку вітчизняного кримінолога Б. М. Головкина, латентна жертва злочину це невідома для уповноважених державних органів фізична чи юридична особа, якій фактично заподіяно шкоду проти-правним посяганням, а також відома особа, що офіційно не визнана потерпілим. Науковець вважає, що залежно від характеру пост кримінальної поведінки латентні жертви злочину поділяються на три категорії: природно латентні, штучно латентні або квазілатентні [6,с.75,76]. Російський психолог М.А.Одинцова вважає, що доцільно розглядати два конститутивних типа віктимності: особистісну та рольову. Безперечно, особистісна віктимність впливає на рольову поведінку, оскільки зазнає потужного впливу особистісних особливостей людини [7, с.16]. Крім того, особистісна віктимність інколи є фактором, який впливає на вибір поведінки в значущій ситуації та зумовлює набуття особою віктимного досвіду.

Метою статті є викладення результатів дослідження психологічних особливостей осіб з різним типом віктимності. У дослідженні брали участь чоловіки та жінки у віці від 19 до 45 років, всього 267 осіб. Для вивчення їх психологічних особливостей було використано наступні методи: анкетування за допомогою розробленої нами анкети, яка містить формально-демографічні відомос-

ті, відомості щодо порушення прав респондентів та заподіяної шкоди, відомості щодо рис характеру, окремих якостей та властивостей особистості; тестування за методиками: «Тип рольової віктимності», «Особистісний диференціал» «Маркери факторів» «Велика п'ятірка».

По результатах, отриманими за методикою «Тип рольової віктимності», виявлені наступні умовні групи досліджуваних: група віктимних досліджуваних ($n = 82$), які мають високі показники по шкалі «соціальна роль жертви», група аутовіктимних досліджуваних ($n = 14$), які набрали високі бали за шкалою «Ігрова роль жертви», група гіпервіктимних досліджуваних ($n = 64$), які мають високі показники по всім шкалам питальника та група невіктимних досліджуваних ($n = 107$), які мають низькі показники за всіма шкалами питальника.

Віктимні досліджувані у більшості мають віктимний досвід, схильні до переживання відчуття безпорадності, самотності, неpotрібності. Світ та оточення здається їм ворожим, вони несвідомо фокусують психічну активність на переживаннях, стражданнях. Досліджувані цієї групи не заперечують свою аутсайдерську позицію, навіть демонструють вимагаючу та інфантильну поведінку. Зауважимо, що вони вважають, що однією з причин у формуванні стійкої особистісної віктимності є взаємовідносини з батьками (депривація та симбіоз, фізичне та психічне насильство). Безперечно, викривлені типи батьківського ставлення до дитини впливають на формування віктимної особистісної організації, але не тільки вони.

Група аутовіктимних осіб за результатами нашого дослідження найменша й представлена жінками молодіжної вікової групи (вважаємо, що один чоловік опинився тут випадково?). Їх характеризує готовність добровільно «приміряти» на себе роль жертви, тобто вони здатні легко ідентифікувати себе із жертвою, навіть присвоювати їй особистісні смисли, емоції, певну рольову поведінку. Як не дивно, аутовіктимних осіб влаштовує перебування у «важкому» та «злигоденному» становищі, але вони вимагають певної компенсації, підкреслюючи свою ваду. Спільним у цих досліджуваних є впевненість у тому, що оточуючи (родина, професійна спільнота, суспільство) повинні вирішувати їх проблеми, надавати їм підтримку, допомогу, захист. Група гіпервіктимних досліджуваних переважно складається з осіб середнього віку, майже усі мають віктимний досвід, причому кожен третій двічі-тричі ставав жертвою злочинів. Вони схильні до скарг, обвинувачень, рідше самообвинувачень, вважають себе невдахами, або жертвами обставин, несприятливих ситуацій, навіть «урочення та сглазу». Характерною рисою гіпервіктимних осіб є негативізм, образливість та агресивність. На відміну від інших досліджуваних, гіпервіктимні особи для досягнення мети здатні проявляти ситуативну агресію, бути настійливими, брутальними, жорстокими. Група невіктимних досліджуваних є найчисельнішою, її

представники мають активну життєву позицію, самодостатні, відповідально ставляться до себе, лише 17% мають віктимний досвід (кишенькові крадіжки, шахрайства). Досліджувані цієї групи впевнені у собі, незалежні, відкриті, критичні до себе, в певному сенсі задоволені собою, тобто приймають себе як особистість. У складних випадках схильні покладатися на себе, в їх поведінці ознаки роліової віктимності не виражені.

Основні універсальні особистісні риси по-різному представлені у представників всіх груп. Найбільш контактними та товариськими є аутовіктимні особи, віктимні та гіпервіктимні особистості занурені в себе, у свій світ на відміну від невіктимних осіб, у яких виявлено середній рівень *екстраверсії*, тобто вдале поєднання рис екстраверта із рисами інтроверта. Достовірно нижче рівень *емоційної стабільності* виявлено у групах гіпервіктимних та віктимних досліджуваних, проти врівноважених, спокійних, оптимістичних невіктимних осіб. Отже, гіпервіктимні та віктимні часто відчувають стрес, роздратованість, тривожність. Щодо *поступливості* як особистісної риси, то вона притаманна невіктимним та аутовіктимним особистостям і проявляється як доброзичливість, емпатія, зацікавленість оточуючими людьми, бажання їм допомогти. Не виявлено розбіжностей в групах за шкалою *свідомості* та шкалою *відкритості досвіду*, тобто усі досліджувані мають достатній рівень сприймання та поняття подій, вміють добре аналізувати значну за обсягом інформацію, організовують свій час. Одержані дані узгоджуються з результатами, одержаними за методикою особистісного диференціала. До п'яти віктимно-ногенних якостей особистості віктимні та гіпервіктимні досліджувані віднесли: довірливість, конфліктність, страхи, невміння відстояти свої інтереси, залежність. Разом з тим, вони вважають, що їм ці якості не притаманні. Оцінюючи себе як добрих, справедливих, рішучих, сильних, поступливих вони на свідомому рівні заперечують наявність віктимногенних якостей, що насправді не відповідає дійсності. Найбільш суперечливими в оцінці власних віктимногенних якостей виявилися аутовіктимні особи: спочатку вони перелічили віктимногенні якості, підкреслили їх значущість та негативність, а потім у зворотньому порядку приписали їх собі. Невіктимні до п'ятірки основних віктимногенних якостей особистості віднесли: нерозбірливість у зв'язках, довірливість, наївність, щирість, брутальність. Своїми основними якостями вони вважають самостійність, сумлінність, щирість, чесність, відкритість, тобто свідомо припускають імовірність своєї вразливості та віктимності.

Висновки. Отже, особи з різним типом віктимності мають певні характерні особливості: віктимні та гіпервіктимні особистості часто переживають емоційний дискомфорт, стресові стани, відлюдкуваті, інфантильні, залежні від обставин чи людей, заперечують наявність певних віктимногенних якостей та особливостей. Аутовіктимні особистості є внутрішньо суперечливими,

демонстративними, комунікабельними. Невіктимні особистості мають внутрішнє узгоджений характерологічний профіль, вони відкриті, поступливі, емоційно стабільні, доброзичливі, реально оцінюючи себе та події не заперечують своєї вразливості та можливої віктимності. Урахування різних типів віктимності надає змогу вивчити особливості уразливої поведінки жертв та розробити дієві стратегії запобігання злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мудрик А. В. Человек – объект, субъект и жертва социализации// [Текст]: А. В. Мудрик //Известия РАО. – 2008. №8. – С.48-57
2. Сорокотягина Д. А. Виктимологический анализ при расследовании преступлений // Криминалистическая виктимология(вопросы теории и практики) [Текст] : Д. А. Сорокотягина //сб. науч. трудов. – Иркутск, 1980. – 124 с.
3. Рыбальская В. Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетни [Текст]: В. Я. Рыбальская // Виктимология и профилактика правонарушений : сб. науч. тр., Иркутск : 1979. – С.68-69.
4. Ривман Д. В. Криминальная виктимология [Текст] / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002.– 304с.
5. Забрянский Г. И. Городская и сельская виктимизация: сходство и различия [Текст] / Г. И. Забрянский // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью : сб. науч. тр. – Иркутск: Иркут. ун-т,1988. – С.16
6. Головкін Б. М. Поняття латентної жертви злочину у віктимології // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні [Текст] /Б. М. Головкін. – Х. : Право, 2013. – С. 74-77.
7. Одинцова М. А. Психология жертвы. Сказкотерапия для взрослых [Текст] : М. А. Одинцова. – Самара : Бахрах-М, 2010. – 240с.

Виктимность проявляется в разнообразных сферах деятельности человека, особенно в криминальных, экстремальных и сложных ситуациях. В статье рассмотрены психологические особенности лиц с разными типами виктимного поведения, приведены результаты исследования их устойчивых черт.

Ключевые слова: *виктимность, личность, жертва, преступность.*

Victimization can be shown in various spheres of human activity, especially in the criminal, extreme and difficult situations. The psychological characteristics of people with different types of victim behavior are considered in the article, the results of the study of their stable traits are given.

Key words: *victimization, personality, victim, criminality.*

Стаття надійшла до редакції 08.10.2013
